

1. Associate Professor, Department of History, Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Tehran, I. R. Iran

sadat@ri-khomeini.ac.ir

2. PhD Student, Department of History, Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Tehran, Iran

sarkhanmahmod@gmail.com

3. PhD Student, Department of History, Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Tehran, Iran

najar.hamid62@gmail.com

Copyright © 2025, NLAI (National Library & Archives of I. R. Iran). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and adapt the material for any purpose.

The Dynamics of Migration from Sistan during the Second Pahlavi Period: Focus on Water Shortage and Drought

SeyyedMahmood Sadat Bidgoli¹ | Mahmoud Sarkhanzadeh² | Hamid Najar³

Abstract

Purpose: The primary aim of this research is to study and understand the social and historical dimensions of migrations caused by water scarcity and drought in the Sistan region during the Second Pahlavi period, according to the National Archives and Library of Iran documents. This study attempts to seek answers to the following questions: How did the water scarcity crisis in Sistan during the Second Pahlavi regime transform from a natural phenomenon to a social phenomenon and trigger mass migration? What were the contributions of state policies, local institutions, and popular actions in this process? What are the mechanisms that resulted in failure in managing this crisis?

Method and Research Design: This research has a descriptive-analytical and historical method, relying principally on documents at the National Archives and Library of Iran. Library resources pertaining to the subject matter were also utilized.

Findings and Conclusions: During the Second Pahlavi era, Sistan faced a water shortage crisis because of the Helmand River diversion by Afghanistan and the ineffectiveness of government policies. People blamed the government, seeing the water cuts as the result of official weakness and inaction. The reasons were adverse climatic conditions, compulsory labor, loss of crop-growing seasons, long-term interruption in the cultivation of crops because of water shortages, livelihood difficulties caused by drought and lack of alternative farm activities, disagreements among national and local government leaders, shortage of money, inability to execute development plans meant to expand irrigation systems, and disagreements among the inhabitants themselves. These parameters cumulatively discouraged the development process in Sistan and caused migration from this area.

Keywords: Migration; Second Pahlavi Era; Sistan; Drought; Archival Research.

Citation: Sadat Bidgoli, S. , Sarkhanzadeh, M. and Najar, H. (2025). The Dynamics of Migration from Sistan during the Second Pahlavi Period: Focus on Water Shortage and Drought. *Ganjine-ye Asnad*, 35(1), 121-152 | doi: 10.30484/ganj.2025.3257

Introduction: Migration as a phenomenon occurs under particular circumstances for the improvement of quantitative and qualitative aspects of life. The growth and development of internal and external migration usually symbolizes the undesirability of the majority of the parameters of human life at a specific period. Sistan during the Second Pahlavi period is one of them, where the situation at that time deprived the locals of the potential of further living in the region and forced them to emigrate. Most of Sistan's population emigrated to the provinces of Yazd, Golestan, Kerman, and Khorasan. The significant reason for this emigration could be governmental policies and administrative plans.

Iran has pursued various policies on Sistan's water and Helmand River usage with the goal of obtaining water shares based on Sistan's needs. However, such policies were faced with practical limitations. The Helmand River originates in Afghanistan, and the Afghan government has consequently achieved the right to control the use of the river. Iranian policies were therefore more or less under the control of Afghan activities. Afghan damming of the Helmand River exacerbated droughts and frustrated Iranian policy success. This led to protests from the people of Sistan. Although occasional flows of the river temporarily kept off the water shortage, no permanent solution was attempted by the Iranian government. Natural droughts in the Helmand area also played a part, although they were largely short-term in nature.

During the Second Pahlavi, Afghan involvement in the building of dams and water transfer canals, and the utilization of water resources became more severe. Since the mid-1920s, especially after World War II, these actions resulted in increased emigration from Sistan. Conversely, the Iranian government, following a policy of tolerance and political adaptability during the Pahlavi era, refrained from taking action against Afghanistan with a view to maintaining good-neighborly relations. As a result, poverty, starvation, turmoil, local protests, and migration were some of the consequences of the weakness and inaction of the Iranian government, both in negotiating with Afghanistan regarding water issues and in developing the necessary infrastructure to ensure the welfare of Sistan residents. Disagreements and clashes between national and local government officials also worked to exacerbate these problems.

Iran's lack of response to Sistan's internal issues and instituting necessary infrastructure was also influenced by the Cold War context and the Shah's anxiety over the spread of leftist ideology, leading to a more permissive attitude toward Afghan activities.

Materials & Methods: This study is historical and descriptive-analytical in terms of its nature, founded on documents from the National Archives and Library of Iran, including letters of various ministries of the Second Pahlavi period, as well as relevant library sources.

Results and Discussion: grave situation of the country, diverting the attention of the Pahlavi II government from issues such as the Helmand River and the problems of Sistan. In spite of floods, human losses, crop losses, and demands for allocation of funds for the construction of dams, the unsettled political situation and ephemeral governments barred an adequate response to the Sistan situation. Scarcity of water made Sistan's agricultural lands like Miyankangi, Posht-Rud, and sections of Posht-Ab and Naruyi villages' villages unirrigable, compelling a large number of farmers to emigrate. In August 1946, the extreme reduction in river water even created water shortages in the city of Zabol. Iranian and Afghan representatives met to gauge and allocate water, but autumn rains delayed these measures. During the summer of 1947, the cutting of Helmand River water created a critical crisis, killing off livestock and prompting many farmers to abandon their fields. Afghans were reported to have slashed the river's flow through the construction of various dams, placing Sistan residents at risk of severe water shortage. Iran's parliamentary and diplomatic efforts were largely in vain, with Afghan diplomats attributing the shortage to decreased rainfall and avoiding acknowledgment of the impact of dam construction.

International negotiations ultimately secured merely a partial allocation of the Helmand River—22 cubic meters per second—for Iran, which fell short of Sistan's farming needs. This allocation was justified by reducing cultivated land and the migration of farmers. Iranian attempts at water storage by constructing the Kahak and Zahak dams were also ineffectual because water supply was to a large degree under Afghan control. Consequently, the majority of Sistan's population had to migrate to other regions.

Apart from the water shortage, socioeconomic considerations also drove migration. The traditional landlord-peasant relationship and the forced corvée labor (Hashr) for the repair and irrigation of canals—often without compensation—exacerbated the situation, especially during drought. Although Hashr historically functioned as a system of mutual aid, under the Pahlavi II period it became a foundation of injustice, exploitation, and corruption. Even though legislation in 1952 and 1955 outlawed forced labor for landlords, difficulties in Sistan continued.

The migration of the Sistanis was largely to northern Iran, the Gorgan and Gonbad-e Kavus plains. Drought, crop failure, river overflow, administrative negligence, Afghan interference, and corvée labor led many cultivators to abandon their fields. Large-scale migration reduced the area under cultivation, increased the price of labor in recipient regions, and created settlement problems. River dredging and infrastructure development were only partly achieved due to a shortage of machinery and domestic strife.

Overall, drought and water shortage, inefficient internal management, political disputes, Afghan interventions, insufficient irrigation facilities, and forced labor were the most influential factors in Sistan residents' migration in the 1940s-1970s that caused the majority of the population to migrate to other regions of Iran and even Afghanistan.

Conclusion: The study reveals that Sistan migration was not solely due to Afghan activities or the Iranian government's weak foreign policy; domestic policies and administrative inefficiencies of the Iranian government were also significant factors. A close examination of Sistani migration proves that the government had a determining and pivotal role to play. Due to negligence and a lack of attention from the authorities, Sistan was depopulating. Most of the population was afflicted with drought, poverty, hunger, lack of long-term crops, limited livelihood options, despair, and hopelessness regarding the possibility of improved living conditions, compelling them to emigrate, which resulted in a drastic decline in population.

Issues in nutrition, health, and access to drinking water were aggravated by the negligent, irresponsible, illegal, and inattentive mindset of government officials. These issues were largely unnoticed by central authorities due to the political room of maneuver of Iran's foreign policy towards Afghanistan and the Shah's fear of communist influence.

Senior officials rarely took the initiative to address the destiny of the Sistanis. Mobilization and forced labor, alongside these dynamics, also influenced emigration, although the burden fell largely on the governments of the time.

Until the end of the Second Pahlavi era, Sistan continued to be dogged by Iran's political appeasement of Afghanistan in negotiations, the government's weakness and inertia in following up water scarcity problems, low investment and infrastructural development, poor administration, lack of long-term policies, and recurring drought. However, the government appeared very pleased with the ongoing out-migration of Sistanis to Iran's interior provinces.

فصلنامه تحقیقات تاریخی
و مطالعات آرشیوی

مقاله پژوهشی

مهاجرت از سیستان در دوره پهلوی دوم (با تمرکز بر بحران بی‌آبی و خشک‌سالی)

سید محمود سادات بیدگلی^۱ | محمود سرخانزاده^۲ | حمید نجار^۳

چکیده:

هدف: بررسی و شناخت ابعاد تاریخی و اجتماعی مهاجرت‌های ناشی از بی‌آبی و خشک‌سالی در منطقه سیستان در دوره پهلوی دوم با تمرکز بر اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.

روش/رویکرد پژوهش: پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و برپایه اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران به دنبال پاسخ به پرسش‌های زیر است:

- بحران بی‌آبی در سیستان در دوره پهلوی دوم، چگونه از مسئله‌ای طبیعی به معضلی اجتماعی و مهاجرت جمعی بدل شد؟
- در این فرایند چه نقش و کارکردی را برای سیاست‌های دولتی، نهادهای محلی و کنش‌های مردمی می‌توان قائل شد؟
- چه سازوکارهایی در ناکارآمدی مدیریت این بحران نقش داشته‌اند؟

یافته‌ها و نتیجه‌گیری: منطقه سیستان در دوره پهلوی دوم با بحران بی‌آبی ناشی از قطع آب رود هیرمند از سوی افغانستان و ناکارآمدی سیاست‌های دولت مواجه شد. ساکنان سیستان وضعیت بی‌آبی خود را از دولت پیگیر بودند؛ زیرا از نظر آنان قطع آب در سیستان نتیجه ضعف و بی‌عملی دولت بود. شرایط بد اقلیمی، عمل حشر یا بیگاری، از دست رفتن فصل کشت و وقفه‌های طولانی مدت (چندین ساله) در کشت محصول بر اثر بی‌آبی، تنگی معیشت ناشی از خشک‌سالی و نداشتن کار جایگزین کشاورزی، اختلافات مقامات دولتی در سطح ملی و محلی، کمبود اعتبارات و اجرانشدن طرح‌های توسعه‌ای برای بهبود وضعیت زیرساخت‌های آبیاری در سیستان، و اختلاف اهالی سیستان با یکدیگر موجب کم‌اثر شدن اقدامات عمرانی در سیستان شد و از عوامل مؤثر در مهاجرت از سیستان بود.

کلیدواژه‌ها: مهاجرت؛ پهلوی دوم؛ سیستان؛ خشک‌سالی؛ سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران؛ پژوهش اسنادی.

استناد: سادات بیدگلی، سید محمود، سرخانزاده، محمود و نجار، حمید. (۱۴۰۴). مهاجرت از سیستان در دوره پهلوی دوم (با تمرکز بر بحران بی‌آبی و خشک‌سالی). *گنجینه اسناد*، ۳۵، ۱۲۱-۱۵۲. doi: ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۵.۳۲۵۷

۱. دانشیار تاریخ پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران
sadat@ri-khomeini.ac.ir
۲. دانشجوی دکتری تاریخ انقلاب اسلامی، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران
sarkhanmahmod@gmail.com
۳. دانشجوی دکتری تاریخ انقلاب اسلامی، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران
najar.hamid62@gmail.com

گنجینه اسناد

۱۳۷

فصلنامه علمی | سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ایران - پژوهشکده اسناد

شاپا (چاپی): ۱۰۲۳-۳۶۵۲ | شاپا (الکترونیکی): ۲۵۳۸-۲۲۶۸

شناسه برمود رقمی (IOD): ۱۰۳۰۴۸۴/GANJ.۲۰۲۵.۳۲۵۷

نمایه در ISC, SID, Researchgate, Google Scholar و ایران ژورنال | <http://ganjineh.nlai.ir>

سال ۳۵، دفتر ۱، بهار ۱۴۰۴ | صص: ۱۲۱-۱۵۲ (۳۲)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۱۰ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۴

تحقیقات تاریخی

۱. مقدمه

مهاجرت به عنوان پدیده‌ای انسانی و برای ارتقای سطح کمی و کیفی زندگی، تحت تأثیر شرایطی خاص رخ می‌دهد. رشد و گسترش مهاجرت -چه درون مرزی و چه برون مرزی- نشان‌دهنده نامطلوب بودن بسیاری از عوامل زیست انسانی در برهه‌ای از زمان است. سیستان در دوره پهلوی دوم نمونه‌ای کامل بود که شرایط حاکم بر آن اجازه ادامه زندگی را از بومیان گرفت و آن‌ها را به مهاجرت وادار ساخت. مسیر مهاجرتی مردمان سیستان نشان می‌دهد آن‌ها بیشتر راغب بودند تا به استان‌های یزد، گلستان، کرمان و خراسان مهاجرت کنند.

دلیل اصلی این مهاجرت را می‌توان در سیاست‌گذاری‌های حکومتی و حاکمیتی دانست. ایران همواره سیاست‌گذاری‌های گوناگونی را درباره مسئله آب سیستان و چگونگی بهره‌برداری از رود هیرمند داشت و در پی دریافت حقایق^۱ بیشتری از هیرمند بود. اجرای این سیاست‌ها و تلاش برای دریافت حقایق متناسب با نیاز سیستان، در عمل با موانعی روبه‌رو بود. سرچشمه رود هیرمند در خاک افغانستان قرار دارد و این مسئله ابتکار عمل در استفاده از آن را به دولت افغانستان می‌دهد؛ بدین جهت همواره سیاست‌گذاری‌های دولت ایران در این زمینه تابع اقدامات دولت افغانستان است. از سوی دیگر سیاست سدسازی افغان‌ها بر روی رود هیرمند خشک‌سالی‌هایی را ایجاد می‌کرد و همچون مانعی در جهت موفقیت سیاست‌گذاری‌ها عمل می‌کرد. این موضوع اعتراض اهالی سیستان را به دنبال داشت و در فصل‌هایی از سال مذاکرات دولت با افغان‌ها شروع می‌شد که معمولاً توسط افغان‌ها به دفع‌الوقت می‌گذشت و با پرآب شدن رود و رفع موقت مسئله بی‌آبی اهالی سیستان، دیگر موضوع از جانب دولت ایران پیگیری نمی‌شد. به این عوامل باید خشک‌سالی‌های طبیعی هیرمند را هم افزود که این خشک‌سالی‌ها مدت زیادی طول نمی‌کشید.

آنچه در دوره پهلوی به‌ویژه پهلوی دوم اتفاق افتاده است ناشی از دخالت‌های دولت افغانستان در ایجاد سدها و کانال‌های انتقال آب روی هیرمند و بهره‌برداری از آن‌ها بوده است. با گسترش اقدامات افغان‌ها از نیمه دهه ۲۰ شمسی و به‌ویژه پس از جنگ جهانی دوم، روند مهاجرت از سیستان روبه‌افزایش گذاشت. در مقابل این اقدامات افغان‌ها، حکومت ایران -که در دوره پهلوی از سیاست مدارا و نرمش سیاسی بهره می‌برد- با رعایت حسن هم‌جواری و دوستی از اقدامات افغان‌ها چشم‌پوشی می‌کرد و در نتیجه دولت‌های مستقر در عمل کاری از پیش نمی‌بردند. فقر، گرسنگی، ناآرامی، اعتراضات محلی، و در نهایت مهاجرت از پیامدهای ضعف و بی‌عملی دولت‌های ایرانی هم در مواجهه با افغان‌ها در زمینه بی‌آبی سیستان و هم در زمینه بهبود و توسعه امکانات و

1. Water right

زیرساخت‌های لازم برای تأمین حداقل رفاه مردم سیستان بود که تا پایان دوره پهلوی دوم ادامه یافت. اختلافات و کشمکش‌های مقامات دولتی در سطح ملی و محلی نیز بر این مشکلات می‌افزود.

ایران به‌علت ناهماهنگی و اختلاف بین مقامات دولتی‌اش توانایی حل مشکلات حوزه داخلی سیستان و توسعه زیرساخت‌های لازم آن را نداشت. از دیگر سو موضوع سیستان برای حکومت پهلوی دوم به‌علت توسعه صنعتی شتابان و اهداف بزرگ‌تر دغدغه‌ای ملی نبود. فضای جنگ سرد در این مقطع و نگرانی مداوم شاه ایران از گسترش اندیشه‌های چپ‌گرایانه نیز موجب نرمی و انعطاف بیش‌ازحد ایران در برابر افغان‌ها شده بود. به‌همین دلیل مسئله پژوهش حاضر بررسی و شناخت ابعاد تاریخی و اجتماعی مهاجرت‌های ناشی از بی‌آبی و خشک‌سالی در منطقه سیستان در دوره پهلوی دوم با بررسی محتوایی اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران است.

۱.۱. پرسش‌های پژوهش

- چگونه بحران بی‌آبی در سیستان در دوره پهلوی دوم، از مسئله‌ای طبیعی به معضلی اجتماعی و مهاجرت جمعی بدل شد؟
- در این فرایند چه نقش و کارکردی را برای سیاست‌های دولتی، نهادهای محلی و کنش‌های مردمی می‌توان قائل شد؟
- چه سازوکارهایی در ناکارآمدی مدیریت این بحران نقش داشتند؟

۱.۲. فرضیه پژوهش

مهاجرت‌های جمعی در منطقه سیستان، نه صرفاً نتیجه مستقیم کم‌آبی و خشک‌سالی، بلکه ناشی از ناکارآمدی ساختارهای مدیریتی و انفعال دولت در مواجهه با بحران و مذاکره با افغان‌ها بوده است. کنشگری زارعان نیز از سطح مطالبه اقتصادی فراتر رفته و به‌صورت نافرمانی مدنی سازمان‌یافته تجلی یافته است.

۱.۳. هدف اصلی پژوهش

تحلیل علل مؤثر در ایجاد بحران بی‌آبی و روند تبدیل آن به مهاجرت‌های جمعی از سیستان با تکیه بر اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی و منابع کتابخانه‌ای.

۱.۴. روش‌شناسی پژوهش

این مقاله^۱ به روش تاریخی و شیوه توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران^۲ (شامل مکاتبات باقی‌مانده از وزارت‌خانه‌های مختلف دوره پهلوی دوم) و نیز منابع کتابخانه‌ای نوشته شده‌است.

۱.۵. اهمیت پژوهش و نوآوری

اهمیت این پژوهش سندی از این جهت است که علاوه بر پیگیری خط سیر آنچه بر سیستان و سیستانی و حقایق واقعی ایران از هیرمند گذشته‌است، علل و پیامدهای بغرنج‌شدن وضعیت سیستان در دوره پهلوی دوم، بی‌توجهی به حل این مشکل دیرین ایران با افغانستان و مهم‌ترین معضلات اجتماعی حاصل از این بی‌توجهی یعنی بی‌آبی، فقر، گرسنگی، ناآرامی، اختلافات قومی، و مهاجرت را بررسی می‌کند.

هم‌چنین میزان حساسیت نخبگان حکومتی و دولت‌مردان آن زمان به مسئله هیرمند و بی‌آبی سیستان و سیاست‌گذاری‌هایشان در این باره، اجرای این سیاست‌ها و توفیق و یا شکست سیاست‌های اتخاذشده توسط آن‌ها و علل تشدید مهاجرت از سیستان در دوره پهلوی دوم نیز در اسناد بررسی شده به‌خوبی نمایان است.

۱.۶. پیشینه پژوهش

در زمینه موضوع مهاجرت از سیستان، تاکنون پژوهشی مبتنی بر اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی انجام نشده‌است. غلام‌رضا فخاری (۱۳۷۱) در کتاب/اختلاف دولتی ایران و افغانستان در مورد رود هیرمند^۳ به پیشینه تاریخی اختلافات ایران و افغانستان، زمینه‌های جدایی افغانستان از ایران، مذاکرات و مکاتبات دولتی ایران و افغانستان و قراردادهای منعقد و تحلیل تاریخی و حقوقی قراردادها پرداخته‌است. در پژوهش مذکور مهاجرت از سیستان و علل آن بررسی نشده‌است.

رباب حسینی (بهار و تابستان ۱۳۷۱) در مقاله «تقسیم آب هیرمند و انعکاس آن در روابط ایران و افغانستان ۱۳۰۷-۱۳۳۸»^۴ اگرچه از اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران بهره برده‌است، ولی بحث اصلی او وضعیت قراردادها و مذاکرات ایران با افغانستان تا سال ۱۳۳۸ش است و به پیامد اجتماعی بی‌آبی در سیستان یعنی مهاجرت اهالی آن توجهی نکرده‌است.

پیروز مجتهدزاده (بهمن و اسفند ۱۳۷۴) در مقاله «هیرمند و هامون در چشم‌انداز هیدروپلیتیک خاور ایران»^۵ وضعیت جغرافیایی سیستان، هیرمند و زمینه‌های پیدایش و

۱. این مقاله برگرفته از طرحی است با عنوان «تاریخ سیاست‌گذاری آب در سیستان» که در مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست‌جمهوری انجام شده‌است.
۲. برای کوتاه‌تر شدن ارجاعات داخل متن، از سرورژ ساکبا استفاده شده‌است.
۳. چاپ اول، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.
۴. فصل‌نامه گنجینه اسناد، سال دوم، شماره ۵ و ۶، صص ۶۱-۴۴.
۵. مجله اطلاعات سیاسی-اقتصادی، شماره ۱۰۲-۱۰۱، صص ۲۸-۲۳.

گسترش اختلافات بر سر هیرمند و حکمیت‌ها را بررسی کرده‌است. پژوهش او نیز با موضوع پژوهش حاضر ارتباطی ندارد.

منوچهر امامی (تابستان و پاییز ۱۳۸۱) نیز در مقاله «رودخانه مرزی هیرمند و اثرات امنیتی آن»^۱ ضمن بررسی سوابق تاریخی این موضوع و روابط ایران و افغانستان در زمینه آب هیرمند، فقط مشکلات ایجاد شده ناشی از بی‌آبی در سیستان نظیر قاجاق کالا، مواد مخدر، سوخت، ناامنی و... را بررسی کرده‌است و بررسی اسنادی و تحلیلی‌ای از وضعیت مهاجرت اهالی سیستان ارائه نداده‌است.

نرگس اکبری و همکاران (پاییز ۱۳۹۹) نیز در مقاله «ابعاد حقوقی بهره‌برداری از هیرمند»^۲ به پدیده مهاجرت از سیستان پرداخته‌اند. آن‌ها اگرچه به مسائل معیشتی و امنیتی ناشی از اختلافات ایران و افغانستان در حل بی‌آبی سیستان مانند زوال کشاورزی و دامپروری، کاهش صید ماهی و طیور و مهاجرت و پیامدهای امنیتی آن مانند افزایش قاجاق مواد مخدر، کالا و سوخت و... اشاره کرده‌اند، ولی بحث اصلی‌شان از منظر حقوقی و رعایت اصل انصاف توسط افغانستان در تأمین حقابه ایران از آب هیرمند است.

محمدرضا حافظ‌نیا و همکاران (۱۳۸۵) در مقاله «هیدروپلیتیک هیرمند و تأثیر آن بر روابط سیاسی ایران و افغانستان»^۳ علل نوسان آب هیرمند و کاهش جریان آن به سوی سیستان و تأثیر آن بر روابط سیاسی بین دو کشور را بررسی کرده‌است. یافته‌های مقاله مذکور حاکی است که وقوع خشک‌سالی و کاهش جریان آب از سرچشمه‌های هیرمند باعث کاهش جریان آب ورودی به سمت سیستان و وقوع بحران آب در این ناحیه شده‌است. در صد سال گذشته افغان‌ها با جدا کردن کانال‌های متعددی از هیرمند و احداث سدهای مخزنی و انحرافی بر روی آن حجم بیشتری از آب را مصرف کرده‌اند و میزان آب جاری به سیستان را کاهش داده‌اند. این مسئله، در مواقع خشک‌سالی در بخش علیای رودخانه، کم‌آبی در سیستان را تشدید کرده‌است. قرارگرفتن سرچشمه‌های هیرمند و ۹۵ درصد از مسیر این رودخانه در سرزمین افغانستان و وابستگی شدید افغان‌ها به آب این رود موجب برتری ژئوپلیتیک افغانستان در مقابل ایران و به‌ناچار انعطاف ایران در برابر افغانستان شده‌است. در مقاله مذکور نیز وضعیت مهاجرت سیستانی‌ها بررسی نشده‌است. طهمورث بهروزی‌نیا (تابستان ۱۳۸۹) در مقاله «بررسی عوامل مؤثر در مهاجرت دانشجویی؛ مطالعه موردی: سیستان و بلوچستان»^۴ بازه زمانی ۱۳۳۵-۱۳۸۵ ش را برای تحقیق خود برگزیده‌است. او در این تحقیق عواملی همچون کیفیت علمی زیاد دانشگاه برای ادامه تحصیل - اشتغال یا فرصت یافتن شغل و احتمال همسرگزینی از شهر میزبان را از عوامل مهم جذب جمعیت متخصص از این شهر (سیستان) دانسته‌است.

۱. مطالعات دفاعی استراتژیک، شماره ۱۳ و ۱۴، صص ۴۱-۱۱۰.
۲. فصل‌نامه پژوهش حقوق عمومی، دوره ۲۲، شماره ۶۸، صص ۳۹۱-۳۲۵.
۳. نشریه آمایش فضا و ژئوماتیک، دوره ۱۰، شماره ۲، شماره پیاپی ۴۵، صص ۵۷-۳۱.
۴. نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، شماره ۱۷، صص ۱۰۱-۱۲۰.

اگرچه او هم عامل اشتغال را در ایجاد انگیزه برای اقامت در شهر میزبان تعیین کننده‌تر دانسته‌است، ولی بحث او هم با بی‌آبی در سیستان و مهاجرت ناشی از آن ارتباطی ندارد. ایرج محمدی و همکاران (۱۳۹۱) در کتاب *اسنادی از مهاجرت داخلی در ایران (۱۳۱۱-۱۳۵۷)*^۱ سیر مهاجرت داخلی در ایران، و علل و پیامدهای این معضل اجتماعی را بازمی‌نمایانند. این مجموعه دارای اسناد مدون شده شامل راهنمای اسناد، تصویر نمونه اسناد و نمایه است؛ ولی اسناد این مجموعه صرفاً بازخوانی شده‌اند و به شکل تحلیلی به وضعیت سیستان، بی‌آبی و مهاجرت سیستانی‌ها پرداخته نشده‌است. ماشاءالله زیدی‌پور (۱۳۹۷) در کتاب *نقش بحران آب در روابط سیاسی ایران و افغانستان در دوره پهلوی*^۲ به موضوع مهاجرت از سیستان اشاراتی دارد؛ ولی بحث اصلی این کتاب روابط سیاسی ایران با افغانستان در دوره‌های مختلف است. در مجموع می‌توان گفت که تاکنون پژوهشی اسنادی در زمینه وضعیت بی‌آبی در سیستان و مهاجرت از آن منطقه انجام نشده‌است.

۲. جغرافیای سیاسی سیستان

از دید سیاسی، گرچه سیستان در بخش مرکزی فلات ایران واقع شده‌است، ولی بیشترین بخش آن به نام «نیمروز» در افغانستان واقع است و بخش کوچکی از آن در پاکستان قرار دارد. تنه‌ست‌های رود هیرمند تقریباً سراسر بخش ایرانی سیستان را می‌پوشاند. این بخش دلتای هیرمند است که یکی از حاصلخیزترین زمین‌های ایران به‌شمار می‌آید؛ ولی به دلیل کمبود بارش و آب‌های ورودی به این سرزمین، کارایی و حاصلخیزی‌اش به حداکثر ظرفیتش نمی‌رسد. یکی از مهم‌ترین جلوه‌های آب‌وهوایی این سرزمین، باد تندی است که در بهار و اوایل تابستان با سرعتی برابر با ۱۰۰ تا ۱۷۰ کیلومتر در ساعت از کوه‌های افغانستان به جلگه می‌وزد. این باد پرشتاب هوای خشک و آمیخته به شن را برای ۱۱۰ تا ۱۲۰ روز به سیستان می‌وزاند. این باد در محل باد ۱۲۰ روزه خوانده می‌شود. این باد همراه با دمای زیاد هوا، تبخیر در پهنه‌های آبی سیستان را افزایش می‌دهد. دامنه اقبال هزاران ساله اقتصادی سیستان، در نتیجه کاهش آب رود هیرمند و دریاچه هامون کاهش یافته‌است. رود هیرمند و دریاچه هامون به‌هر حال، چهره‌های اصلی جغرافیای سیستان هستند (زیدی‌پور، ۱۳۹۷، ص ۷۰).

رود هیرمند یا هلمند نام رودی است که از استان هلمند افغانستان روان می‌شود و به دریاچه هامون در استان سیستان و بلوچستان ایران می‌ریزد. رود بزرگ هیرمند از رودهای پرآب شرق فلات ایران و هم‌چنین آسیا به‌شمار می‌رود که سالانه میلیاردها مترمکعب آب در آن جریان می‌یابد. رود هیرمند بزرگ‌ترین رود واقع در فاصله طول جغرافیایی

۱. تهران: خانه کتاب و ادبیات ایران.
۲. خرم‌آباد: انتشارات هاور.

رود دجله تا سند است. طول این رود ۱۱۰۰ کیلومتر است و از بلندی‌های کوه‌های بابا در ۴۰ کیلومتری غرب کابل از رشته‌کوه هندوکش در افغانستان سرچشمه می‌گیرد و پس از طی مسافت ۱۱۰۰ کیلومتر وارد دریاچه هامون در سیستان ایران می‌شود. هیرمند پس از پیوستن به رودخانه دیگری به نام ارغنداب، از جنوب باختری کابل می‌گذرد و وارد دشت مارگو می‌شود. این رودخانه در محل بند کمال خان واقع در خاک افغانستان تغییر مسیر می‌دهد و به شمال منحرف می‌شود و در بند کهک واقع در ۳۶ کیلومتری جنوب خاوری زابل وارد خاک ایران می‌شود.

شیب جنوبی ارتفاعات افغانستان در بخش‌های نیمه مرکزی و جنوبی این کشور منبع اصلی تأمین آب رودخانه در طول سال می‌باشد که در دو شاخه اصلی آن هیرمند و ارغنداب جاری است. دو سد مخزنی عمده افغانستان ارغنداب و کجکی هم در همین ناحیه (ناحیه جنوبی افغانستان حدود قندهار و نواحی مجاور آن) احداث شده‌اند که حوضه آبریزی وسیع‌تر از ۵۰۰۰۰ کیلومترمربع دارند.

این قسمت یعنی بخش سفلی هیرمند که تشکیل دهنده دلتای این رودخانه در ناحیه سیستان است، گستره‌ای به وسعت ۱۸۰۲۰۰ کیلومترمربع دارد که ۴۰ درصد آن در خاک ایران است. بخش سفلی هیرمند از چهاربرجک آغاز می‌شود و تا دریاچه هامون ادامه می‌یابد. در منطقه دلتا، رودخانه هیرمند به شاخه‌های متعددی تقسیم می‌شود. جهت جریان هیرمند بعد از بند کمال خان در ناحیه دلتا با شیب تندی به سمت شمال جریان پیدا می‌کند و در بند کوهک به دو شاخه پریان مشترک و سیستان تقسیم می‌شود که اولی وارد دریاچه هیرمند پوزک و دومی وارد هامون صابری می‌گردند. رود هیرمند در قسمتی از مسیر خود پس از بند کوهک، مرز میان ایران و افغانستان را تشکیل می‌دهد (حافظ‌نیا و همکاران، ۱۳۸۵، ص ۸۸؛ بدیعی و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۲۰۷).

۳. بی‌آبی و مهاجرت اهالی سیستان (۱۳۲۰ ش-۱۳۳۲ ش)

جنگ جهانی دوم و اشغال ایران، سقوط حکومت رضاشاه را به دنبال داشت. موضوع جنگ در سال‌های ابتدایی دهه ۲۰ شمسی موجب شد که حکومت پهلوی دوم به مسئله آب هیرمند و وضعیت سیستان ورود پیدا نکند. اگرچه در همان سال‌های ابتدایی هم گزارش‌هایی مبنی بر وقوع سیلاب، تلفات جانی ناشی از سیلاب و درخواست اعتبار برای سدسازی و جلوگیری از سیلاب از طرف مقامات محلی به دولت می‌رسید (ساکما، ۳۱۰/۶۴۳۴۹)، ولی فضای سیاسی ملت‌بیز ایران و وجود دولت‌های زودگذر اجازه نمی‌داد که به وضع سیستان به شکلی اصولی رسیدگی شود.

دولت تمام هزینه و وقت خود را در اختیار متفقین گذاشته بود و نمی‌توانست کاری در سیستان انجام دهد. ضرورت لای‌روبی نهرها، کمبود آب و مشروب‌نشدن اراضی زراعی دهستان‌های سیستان شامل میان‌کنگی، پشت‌رود و قسمتی از قراء دهستان‌های پشت‌آب و نارویی از وخامت اوضاع اجتماعی سیستان و بی‌آبی در منطقه نشان داشت. لای‌روبی‌نشدن انهار خسارات زیادی به محصول شصت‌هزار نفر کشاورز وارد آورده بود (ساکما، ۲۴۰۰۱۱۵۸۶۰۰۴).

موضوع هیرمند تا خرداد ۱۳۲۶ مسکوت ماند و وزارت خارجه نیز بنابه دلایلی نامعلوم نتیجه اقدامات خود را در معرض افکار عمومی قرار نداد. محافظه‌کاری افغان‌ها موجب شده بود تا اطلاعات دقیقی از ابعاد کانال‌ها، انهار فرعی و سدهای ساخته‌شده افغانستان به ایران نرسد. باین‌همه مسافرانی که از منطقه سیستان بازگشته بودند راجع به نگرانی و وحشت اهالی سیستان از بی‌آبی مطالبی را به مسئولان جراید وقت تهران (روزنامه اطلاعات و دیگر مطبوعات) منعکس کردند که موجب تأثر و نگرانی عموم ایرانیان شد. اهالی سیستان حتی در ادامه مکاتبات خود، نامه تضرع‌آمیزی به روزنامه اطلاعات نوشتند و وضع بد و بحرانی خود را منعکس کردند (روزنامه اطلاعات، شماره ۶۳۵۶، سه‌شنبه ۵ خرداد ۱۳۲۶).

در مرداد ۱۳۲۵ گزارش‌ها نشانگر کاهش فاحش آب در رودخانه سیستان بود؛ به‌نحوی که آب شهر زابل هم قطع شد. نمایندگان ایران و افغانستان برای اندازه‌گیری و تقسیم آب در سیستان و چخانسور قراری گذاشتند؛ ولی در اثر بارندگی‌های پاییز همان سال و افزایش سطح آب رودخانه دیگر احتیاجی به این عمل ندیدند و اندازه‌گیری را به تیرماه ۱۳۲۶ موکول کردند (روزنامه اطلاعات، شماره ۶۴۴۲، شنبه ۲۱ شهریور ۱۳۲۶). در تابستان ۱۳۲۶ آب هیرمند رو به کاهش گذاشت. به‌دنبال قطع آب از تابستان تا اواسط زمستان سال ۱۳۲۶ خسارات زیادی به اهالی سیستان وارد شد و علاوه بر از بین رفتن احشام و اغنام، جمعی نیز به علت بی‌آبی و ازدست‌دادن فصل کشت مجبور شدند مهاجرت کنند (روزنامه اطلاعات، شماره ۶۶۶۱، یکشنبه ۲۳ خرداد ۱۳۲۷).

گزارش‌ها و تلگراف‌های متعددی نشان می‌دهد که از اوایل مردادماه ۱۳۲۶ آب در بند کهک کم شد که بیانگر این بود که افغان‌ها با بستن بندهای متعدد موجب کم‌شدن رودخانه سیستان شده‌اند و اهالی سیستان در معرض خطر بی‌آبی قرار گرفته‌اند. در ۲۴ مرداد ۱۳۲۶ ش میزان آب در بند کهک به سه سنگ رسید. طبق قرار سال گذشته برای اندازه‌گیری و تقسیم آب مهندس غنیمتی از بنگاه آبیاری با هیئت افغانی مأمور انجام این کار شدند. مهندس غنیمتی در ۲۶ مرداد ۱۳۲۶ گزارش داد که «پس از بازدید نهرهای مشترک

که همه فاقد آب بود به بند کمال خان رسیدیم و چون افغان‌ها مانع ادامهٔ مأموریت شدند، لذا عمل تقسیم انجام نگرفت». در گزارش او میزان آب در بند کهک فقط ۴۰ لیتر یعنی سه سنگ آمده است. این میزان آب در قیاس با سال‌های قبل از آن کاهش زیادی را نشان می‌داد. بند کهک در سال ۱۳۲۱ ش ۵۲۵۰۰ مترمکعب یا ۳۵۰۰ سنگ آب داشته بود. طبق گزارش مهندس غنیمتی اثری از زراعت صیفی جات در سیستان دیده نمی‌شد. هامون خشک شده بود و گله‌های گاو بدون آذوقه بودند و ساکنان زابل مال و حشم خود را اجباراً به قیمت نازل می‌فروختند (روزنامهٔ اطلاعات، شمارهٔ ۶۴۴۲، شنبه ۲۱ شهریور ۱۳۲۶).

پیگیری وضعیت سیستان در مجلس شورای ملی نیز راه به جایی نبرد. احمد دهقان نمایندهٔ مجلس شورای ملی در دورهٔ پانزدهم، در شهریور ۱۳۲۶ از هیئت دولت خواست تا در موضوع قطع آب رودخانهٔ هیرمند از طرف افغانستان و اقداماتی که دولت ایران برای حفظ حقوق کشور انجام داده است مجلس و مردم را مطلع کنند (ساکما، ۳۱۰۷۱۶۶۷۳۸). سید محمدعلی کشاورز صدر نیز به موضوع آب هیرمند توجه کرد و شکایت اهالی سیستان از تعدی و تجاوزی که اهالی افغانستان به آب رودخانهٔ هیرمند انجام می‌دادند را مطرح کرد. کشاورز صدر اعلام کرد با وجود اهمیت موضوع و طرح آن از ماه‌ها قبل دولت به مطالبات سیستانی‌ها پاسخی نداده است (ساکما، ۳۱۰۷۱۶۶۷۴۵-۴۶).

در دورهٔ بی‌آبی و گرفتاری اهالی سیستان، سفیر افغانستان در ایران در مصاحبه با روزنامهٔ اطلاعات در زمینهٔ حفر نهر بغرا ضمن عوام‌فریبی و ظاهرسازی، موضع دولت افغانستان را مشخص کرد و گزارش وضع بد سیستانی‌ها را ناشی از عداوت با افغان‌ها و جهل و بی‌اطلاعی از وضع هیرمند و سیستان عنوان کرد.

او سدسازی و حفر نهر در افغانستان را با توجه به خطوط مرزی و مستقل بودن افغان‌ها از ایران اقدامی ضروری برای ساکنان افغان و امری داخلی دانست: «... نکتهٔ باریک این است که برادران ایرانی ما باید قبول نمایند که خط فاصلی بین ایران و افغانستان وجود دارد که این سرزمین را به دو کشور تقسیم می‌کند... این آب موجب حیات و زندگی ماست... و اگر باز نهری بکشیم خواه جدید و خواه قدیم، این اقدام ما در داخل مملکت ما و متعلق به آب ما و برای ضرورت ساکنین مملکت ماست...» (روزنامهٔ اطلاعات، شمارهٔ ۶۳۵۶، سه‌شنبه ۵ خرداد ۱۳۲۶).

سفیر افغانستان بی‌آبی را حاصل کاهش نزولات آسمانی و بارندگی دانست و از تأثیرگذاری سدسازی‌ها سخنی بر زبان نیاورد. او در زمینهٔ حفر نهر بغرا بدون اشاره به دیگر سدهای ساخته‌شده، بر طولانی بودن حفر نهر بغرا تأکید و احداث آن را متکی به پروژه‌های علمی و نظرات مهندسان ماهر عنوان کرد. سفیر افغانستان تلگراف‌های رسیده از زابل را

ناشی از تحریکات مغرضانی می‌دانست که هویت تمام آن‌ها برای او آشکار بود و قصد آنان از این کار علاوه بر ایجاد اعتبار و حیثیت برای خود فرار از پرداخت مالیات بود. او با فرافکنی اظهار داشت: «به‌رحال هیچ‌گاه نمی‌تواند ثابت کند که خشک‌آبی زابل در اثر حفر نهر بغرا باشد...» (روزنامه اطلاعات، شماره ۶۴۳۶، شنبه ۱۴ شهریور ۱۳۲۶). در مقابل این ادعاها روزنامه اطلاعات در گزارشی نوشت: «اگر افغان‌ها حسن‌نیت دارند و به کشور ایران به‌عنوان دوست، هم‌زبان و هم‌کیش نگاه می‌کنند، چرا امسال از رفتن میرآب‌های ایرانی به بند کمال‌خان طبق قرارداد منعقدہ جلوگیری کردند؟ و اگر سوءنظری ندارند چرا اعلامیه ملحق به قرارداد ۱۳۱۷ را به تصویب مجلس خود نمی‌رسانند؟» (روزنامه اطلاعات، شماره ۶۴۳۶، شنبه ۱۴ شهریور ۱۳۲۶).

این روزنامه در جواب سفیر افغانستان یادداشتی به‌قلم ابراهیم صهبا و با عنوان «در اطراف قطع آب رود هیرمند و توضیحات آقای سفیرکبیر» منتشر کرد و نکاتی را در زمینه وخامت اوضاع مردم سیستان، عوام‌فریبی و سوءنظر افغان‌ها متذکر شد: «... اطلاعات غیرقابل‌انکاری در دست است [که] شهر زابل هم‌چنان در آتش بی‌آبی و خشک‌سالی سوخته و هزاران نفر از رعایای فلک‌زده آن سامان سرگردان در تلگراف‌خانه متحصن می‌باشند و متأسفانه منشأ این بدبختی برخلاف فرموده ایشان زمین است نه آسمان... آقای سفیرکبیر یک موضوع مهم سیاسی و اقتصادی را ماست مالی فرموده... غافل از اینکه موضوع حیاتی‌تر از آن است که با عبارات دوپهلوی دیپلماسی و تعارفات متداول سیاسی بتوان آن را مسکوت گذاشت... در این موقع که کشور ما دچار بحران‌های سیاسی است از دولت دوست و هم‌جوار خود انتظار نداشتیم که از گرفتاری‌های روزافزون ما استفاده کرده و چون در حصار خود از ما امن‌تر است برای ما گرفتاری جدید ایجاد نماید... ما از زمانی که شما دست به حفر نهر بغرا زدید و نظامیان وظیفه را در آنجا به‌کار گماشتید ظنین و نگران شدیم... ولی چون نمی‌توانستیم باور کنیم که دوستان افغانی ما برخلاف اصل دوستی و برادری، سیره هزارساله را رها کرده دست به اقدامات خلاف سابقه و قانون بزنند، لذا تکذیب‌های مکرر شما را پذیرفتیم؛ ولی فعلاً سفیرکبیر دولت دوست رسماً حفر نهر بغرا را مژده داده و می‌فرمایند: مهندسین دانشمند همه‌گونه مراعات لازم را داشته‌اند؛ البته به‌نفع خودشان که هم‌اکنون نمونه آن پیدا است. بنابر اظهار خودشان هنوز حفر نهر به‌پایان نرسیده آب زابل به‌کلی قطع شده؛ تا چه رسد به اینکه کاملاً حاضر برای بهره‌برداری گردد... برادری دلیل نمی‌شود که برادران آن‌طرف نهر آب را ببندند... آقای سفیرکبیر تعارف یا تجاهل‌العارف تحویل داده تقصیر را به ملائکه آسمان نسبت دهند؛ [ولی] وقتی شما میرآب‌های ما را راه نمی‌دهید که حتی بند کمال‌خان را ببینند و آب هم به ما نمی‌رسد، پس

ما قسم حضرت عباس را باور کنیم یا دم خروس را؟!... اینکه فرمودید اگر تمام آب هیرمند از نهر بغرا برگردانده شود عده‌ای از رعایای افغانی دچار مصیبت می‌شوند سفسطه‌ای بیش نیست؛ زیرا برای شما چه اشکالی دارد که همان‌طوری که با حفر نهر سراج چندین هزار هکتار اراضی را آباد کرده و چندین هزار نفر را از چخانسور و غیره به اطراف آن نهر کوچ دادید همین کار را هم در مورد نهر بغرا بکنید؟ مگر رعیت در زمین شما عمارت پنج‌اشکوبه^۱ دارد که نتوان او را از جا کند و به جای دیگر کوچ داد؟ اگر واقعاً تعارف شما حقیقت دارد چرا دولت افغانستان اعلامیه ضمیمه قرارداد ۱۳۱۷ را به تصویب نمی‌رساند و عمل نمی‌کند؟ لابد خواهید فرمود در آن اعلامیه تصریح شده که دولت افغانستان باید از هرگونه عملی که باعث نکث آب هیرمند شود خودداری نماید و در آن صورت تکلیف نهر بغرا چه می‌شود؟... نتیجه آن شد که رعیت بدبخت و بیچاره زابلی است که عده‌ای از آن‌ها در تهران آواره و سرگردان و العطش‌گویان این در و آن در می‌زنند و عده دیگرشان در تلگراف‌خانه خشک زابل متحصن و دست بر آسمان و چشم بر ماورای بند کمال‌خان دارند...» (روزنامه اطلاعات، شماره ۶۴۳۸، دوشنبه ۱۶ شهریور ۱۳۲۶).

مسئله بی‌آبی سیستان تا سال ۱۳۲۷ش حل‌نشده باقی ماند. در خرداد ۱۳۲۷ به انصاری سفیر ایران در کابل دستور داده شد تا مسئله کاهش حقایق ایران را پیگیری کند. او با وزیر خارجه و صدراعظم افغانستان دیداری داشت. شاه محمودخان صدراعظم افغانستان به انصاری اطمینان داد که «حاضر هستیم موضوع هیرمند را برادرانه به طرزی که موجبات استرضای کامل دولت شاهنشاهی ایران فراهم گردد حل و فصل کنیم و با کمال صراحت تعهد بنماییم که آب مورد نیاز ایران را برسانیم» (مسعود انصاری، ۱۳۷۴، ص ۶۲۱).

افغان‌ها با تعارفات سیاسی و با فرافکنی موضوع، گذران وقت می‌کردند و آنچه نادیده می‌انگاشتند مشکل سیستان بود. سردار فیض‌محمدخان سفیر افغانستان در لندن در مصاحبه‌ای مطبوعاتی در ۲۹ اردیبهشت ۱۳۲۸ در پاسخ به سؤال خبرنگاران جراید تهران درباره وضعیت سیستان و آب هیرمند ضمن تکرار تعارفات سیاسی، مشکل بی‌آبی سیستان و نادیده گرفتن سهم آب ایران را کمی بارندگی اعلام کرد و گفت: «متأسفانه در چند سال اخیر هیرمند سبب شده که برادران ایرانی ما کدورت حاصل کنند... این ظلم و ستم هیچ‌گاه از دهقانان افغانی ظهور نخواهد کرد. ولی اگر در اثر خشک‌سالی باران و برف کم باریده باشد، تقصیری متوجه افغان‌ها نیست. در همان هنگام که برادران سیستانی ما از بی‌آبی می‌سوختند تمام باغات بزرگ افغانستان نیز سوخت و از بین رفت... سفیر ایران می‌تواند در داخله افغانستان سفر کند و ببیند که در اثر حفر نهر بغرا سیستان بی‌آب مانده است؟! یا خشک‌سالی و کم‌آبی سبب این پیش‌آمد گردیده است؟!... اصولاً هنوز جز چند صد متر از

۱. اشکوب (اشکوب) / اشکوبه: طبقه، مرتبه.

این نهر حفر نشده و از آن گذشته برای ایجاد نهر و استفاده از هیرمند ما مجبوریم سدی بسازیم که بنابه مطالعه متخصصین آمریکایی ۷۰ میلیون دلار هزینه دارد. او خاطر نشان کرد ما قبل از شروع سد و نهر از متخصصین فنی سؤال کردیم که آیا حفر این نهر به حق سیستمی ها لطمه نخواهد زد؟ و گفتند: نه تنها آسیبی وارد نخواهد آمد، بلکه افغانستان و سیستان تمام گلستان و باغستان خواهد شد. البته هنگام شروع به کار، ما نظر برادران ایرانی خود را خواهیم گرفت و قدمی خلاف مصالح ایران برنخواهیم داشت و این موضوع باعث ناراحتی و اعتراض زارعین افغانی هم شده است» (روزنامه اطلاعات، شماره ۶۹۳۷، شنبه ۳۱ اردیبهشت ۱۳۲۸).

رحیم الله خان سفیر افغانستان در ایران نیز در زمینه اختلاف آب هیرمند مشکل اصلی حل اختلافات را در تمایل نداشتن ایران به بازدید افغان ها از سیستان و تعیین میزان مصرف آب اهالی سیستان می دانست. او علت بی آبی سیستان را کیفیت ضعیف و ناقص سیستم آبیاری در سیستان و ضعف فنی ایرانی ها عنوان کرد (روزنامه اطلاعات، شماره ۶۹۳۷، شنبه ۳۱ اردیبهشت ۱۳۲۸).

اقدامات افغان ها به همین اندازه متوقف نشد و خرابکاری های عامدانه بر وخامت اوضاع افزود؛ چنان که در جریان ارجاع مشکل هیرمند به مجامع بین المللی و انتخاب هیئت بی طرف موسوم به «کمسیون دلتا»، در زمان بازدید این هیئت، افغان ها درچه های سد ساخته شده را باز کردند تا آب وارد ایران شود؛ که بر اثر این اقدام انهار داخل ایران مملو از آب شد. ایران هم برای استفاده از آب هیرمند بند کهک را در میان کنگی ساخته بود که چون فاقد شبکه آبیاری بود، کارایی نداشت. هیئت بی طرف در مسیر بازدید خود مشاهده کرد که افراد محلی سیستان با وسایل ابتدایی مانند حصیر، نی، چوب، تنه و شاخه درختان در تلاش اند تا آب را به مزارع خود ببرند. مشاهده این اوضاع تعجب آن ها را برانگیخت و هیئت اظهار داشت: «شما از آب موجود استفاده کامل ننمودید و آن را تلف می نمایید» هیئت بی طرف پس از مراجعت، نظر نهایی خود را اعلام کرد و فقط ۲۲ متر مکعب بر ثانیه از آب هیرمند را به ایران اختصاص داد که این مقدار آب به هیچ وجه برای سیستان کافی نبود و مورد اعتراض دولت ایران واقع شد. گزارش نهایی کمیسیون در سال ۱۹۵۱ م/ ۱۳۳۰ ش به طور رسمی اعلام شد (سالور، ۱۳۸۱، ص ۵۸۲).

یکی از علت های اعلام عدد ۲۲ متر مکعب توسط کمیسیون بی طرف این بود که در سال ۱۳۱۶ ش در ایران تصمیم گرفته شد که اراضی مزروعی خالصه سیستان بین کشاورزانی که در امر زراعت اشتغال داشتند و اشخاصی که مایل به کشاورزی بودند تقسیم شود. هر سهم سی و شش هزار متر مربع معین شد و مجموعاً در حدود بیست و سه هزار سهم

از اراضی خالصه بین کشاورزان تقسیم شد؛ به طوری که خوانین و رؤسای عشایر نیز از این سهم بی نصیب نماندند؛ البته این طبقه قبلاً هم مقدار زیادی از اراضی خالصه و غیر خالصه را در اختیار داشتند. از آن تاریخ به بعد دیگر عرف محل و خرید و فروش روی سهم بود. توجه به این نکته ضرورت دارد که در سیستان مالکیت به معنای سایر نقاط وجود نداشت و مالکان بزرگ در نگاهداری و رفع حوائج زارعان تلاشی نمی کردند. آن دسته از مالکانی که سهام داشتند یا دارای آن شدند، فقط به فکر خود بودند؛ بنابراین زارعان سیستان وقتی با بی آبی مواجه شدند اراضی خود را رها کردند و به نقاط دیگر کوچ کردند. با مهاجرت زارعان زمین ها رها شده بود و هیئت بی طرف هم براساس زمین های آبادی که در موقع بازدید از سیستان دیده بود به ۲۲ مترمکعب رأی داد. در حالی که اگر در سال های پیش از آن حقابه به میزان کافی از طرف افغان ها داده می شد، زارعان مجبور نمی شدند مهاجرت کنند و سطح زیر کشت هم پایین نمی آمد. کمیسیون هم براساس همین زمین های زیر کشت که مشاهده کرده بود، حقابه را ۲۲ مترمکعب تعیین کرد (سالور، ۱۳۸۱، ص ۵۸۴).

ایران برای رفع بحران دو بند بزرگ کهک و زهک را در منطقه سیستان ساخته بود تا در موقع فراوانی آب را ذخیره کند و در موقع لزوم بین نقاط مختلف سیستان توزیع کند (روزنامه اطلاعات، شماره ۸۳۱۹، سه شنبه ۴ اسفند ۱۳۳۲، ۱-۴)؛ ولی این سدها بازدهی نداشت؛ زیرا ایران در پایین دست هیرمند قرار داشت و ذخیره آب در این سدها به مقدار آبی وابسته بود که افغان ها به سمت ایران رها می کردند.

این وضعیت در کنار اقدامات افغان ها در سدسازی موجب بی آبی و مهاجرت اهالی سیستان به دیگر نقاط می شد که در جراید همان دوره منعکس می شد: «آنچه معلوم گردیده این است که در چند سال اخیر بر اثر اقداماتی که افغان ها بر روی هیرمند نموده اند و به ساختمان سد کجکی و حفر انهار بغرا و سراج و سایر انهار مبادرت ورزیده اند، هر وقت به میل خود خواسته اند آب را در انهار منشعب از هیرمند جاری ساخته و زراعت های ایرانی را مشروب نموده اند و هر موقع ایجاب نموده و یا نظریات خاصی درین بوده به عناوین مختلف جلو [ی] آب را گرفته اند. این عمل موجب شده که عده ای از زارعین که قبلاً مزارعی کرده و زراعت را آماده نموده اند و بذرافشانی کرده اند، پس از سبز شدن زراعت ها به علت نرسیدن آب به موقع و خشک شدن انهار و از دست رفتن محصول مواجه با ضررهای زیادی شده و چاره ای جز این نداشته اند که برای تحصیل کار و جبران ضررهای وارده به شهرهای دیگر اجباراً کوچ کنند. بر اثر همین اقدامات، سیستان که زمانی انبار غله ایران بود و حتی مقدار زیادی گندم صادر می کرد، تقریباً بعضی از قسمت های آن صورت

یک صحرای لم یزرعی پیدا کرده است. مهاجرت اهالی سیستان بهترین دلیل است که از ناحیه افغان‌ها در جریان طبیعی آب هیرمند فعل و انفعالاتی می‌شود» (روزنامه اطلاعات، شماره ۸۳۲۰، چهارشنبه ۵ اسفند ۱۳۳۲).

۴. مهاجرت از سیستان ۱۳۳۳ ش- ۱۳۵۷ ش

در دوره دولت ملی مصدق مسئله سیستان و کم‌آبی و مناقشه هیرمند چندان مدنظر دولت نبود و در این دوره اقدام خاصی در این زمینه به عمل نیامد. تنها می‌توان به محدود اسنادی اشاره کرد که راه‌حل را در راه‌سازی در بلوچستان و سیستان جست‌وجو می‌کردند (محمدی و همکاران، ۱۳۹۱، صص ۶۹ و ۷۰). این راه‌حل نیز در تمام دوران دولت مصدق جامه عمل نپوشید. گزارشی از مهندس عترت مدیر آبیاری سیستان در اسفند ۱۳۳۲ ش بی‌توجهی دولت به لای‌روبی نهرها و وضع مهاجرت از سیستان را بیش‌ازپیش نشان می‌دهد. او در نتیجه تحقیقات خود مطلع شد که نصف بدنه سیستان یعنی دو بخش بزرگ شهرکی و نارویی، و شیب‌آب به دلیل پر بودن نهر اصلی آن‌ها از گل‌ولای خراب شده و کشاورزی‌اش مشکل پیدا کرده است و به این علت بیشتر کشاورزان آن‌ها به دیگر نقاط ایران و حتی افغانستان مهاجرت کرده‌اند و با وجود اینکه سیستان زمانی انبار غله ایران بوده است، ولی نان مردم اغلب از گندم‌های ارسالی مشهد و غیره تأمین می‌شود و گندم را با قیمت گزاف وارد شهر می‌کنند (ساکما، ۱۳۰۵/۱۷/۱۲).

فرمانداری زابل نیز در اردیبهشت ۱۳۳۳ وضعیت بحرانی آب در شیب‌آب را اطلاع‌رسانی کرد و خواستار رسیدگی به این منطقه شد. در گزارش فرمانداری، وضعیت شیب‌آب تأسف بار توصیف شده و گفته شده است که اگر اقدام عمرانی جدی و سریعی صورت نگیرد عده زیادی مهاجرت خواهند کرد (ساکما، ۱۳۰۵/۱۷/۱۳). در برابر این درخواست اقدامی صورت نگرفت و موجب مهاجرت ۱۵۰۰ نفر از زارعان سیستانی به گرگان شد (محمدی و همکاران، ۱۳۹۱، صص ۷۵-۷۸). مطابق سرشماری سال ۱۳۳۵ ش نیز ۴۶۸۷ نفر از ساکنان گرگان و شهرهای حومه آن را سیستانی‌ها تشکیل می‌دادند (معینی، ۱۳۴۴، ص ۸۴). این افراد از طریق آیت‌الله بهبهانی درخواستی را مبنی بر واگذاری اراضی کشاورزی برای زراعت و امرار معاش به دربار رساندند که با پاسخی مواجه نشد (محمدی و همکاران، ۱۳۹۱، صص ۷۵-۷۸).

بی‌توجهی دولت ایران در قبال مسئله سیستان، تخریب زیرساخت‌های آبیاری و رسیدگی نکردن به وضع سیستان از علل مهاجرت اهالی سیستان بوده است؛ چنانکه خرابی بند لخشک و بی‌توجهی دولت در ۱۳۳۵/۹/۵ موجب مهاجرت زارعان سیستان شد

(ساکما، ۳۷۰۰۰۲۶۵۳۰۲۹۴). بی‌توجهی به تعمیر و توسعه زیرساخت‌ها در هنگام طغیان رود و وقوع سیل، بیشتر خود را نشان می‌داد. در سندی تأکید شده بود: «چنانچه برای سدبندی جلوی دریاچه و جلوگیری از آب‌بردگی طغیان‌های حتمی سال‌های بعد، در سال جاری اقدام مؤثری نشود تا چند سال دیگر علاوه از اینکه مسلماً بنگاه خالصه عوایدی از سیستم نخواهد داشت، وضع کشاورزان و زارعین آن ناحیه نیز پریشان‌تر از پیش خواهد گردید» (ساکما، ۳۷۰۰۰۲۶۵۳۰۱۰۸).

اختلافات داخلی مقامات دولتی نیز مشکلات سیستم را افزایش داده بود. مهندس عترت، رئیس اداره کشاورزی و آبیاری و خالصه سیستم که از رفتار جاه‌طلبانه پردلی نماینده سیستم در مجلس شورای ملی و اتهاماتی که به او زده بود به‌ستوه آمده بود، در تاریخ ۱۳۳۶/۴/۲۳ طی نامه‌ای به دیوان عالی کشور به کارشکنی، نیت مغرضانه و فساد پردلی پرداخت. علل نابه‌سامانی و وضعیت بغرنج سیستم از نکات مهم در گزارش او بود: «فقر و نداری اهالی سیستم، عدم همکاری، کارشکنی و عدم هماهنگی بین نماینده سیستم و مأموران دولت و باج‌خواهی و فساد مالی در بدنه مقامات محلی سیستم، عدم توجه دولت به زیرساخت‌های سیستم و تخصیص اعتبارات لازم برای رفع مشکلات آبیاری منطقه، بیگاری از کشاورزان، و تضییع حقابه کشاورزان توسط مالکان بزرگ که پردلی نماینده سیستم یکی از آن‌ها می‌باشد، از موارد مهم نابه‌سامانی در سیستم است» (ساکما، ۲۳۰۵۰۱۷۰۱۲-۱۳).

پردلی به‌عنوان نماینده زابل و عضو حزب مردم در مجلس شورای ملی با اعضای وزارت آب و برق که حزب ایران نوین و مخالف او بودند نیز مخالفت داشت. وزیر آب و برق که عضو حزب ایران نوین و مخالف حزب مردم بود و از نطق‌های جنجالی پردلی درباره اقدامات وزارت متبوعش به‌ستوه آمده بود معتقد بود: «پردلی نماینده زابل چون با سازمان آبیاری دچار تضاد منافع شده و از طرفی عضو حزب مردم -حزب مخالف دولت- است، از طرق مختلف مانند استفاده از تریبون مجلس شورای ملی، طومارسازی، شکایت‌بازی، ایجاد محیط رعب و وحشت، تحریک محلی‌ها و ایجاد بلوا در صدد است، عرصه را به مدیر سازمان آبیاری سیستم و بلوچستان تنگ و امنیت را از وی و همکارانش سلب نماید. نکته جالب [آن‌که] استاندار وقت سیستم و بلوچستان نیز منتخب عضو حزب مردم بود و با پردلی هم‌آهنگی و همدلی داشت. روحانی [وزیر آب و برق] معتقد بود که دولت هویدا در مقابل این خرابکاری‌ها بی‌تفاوت است» (ساکما، شماره سند ۳۷۰۲۷۷۶۰-۶۲).

وزیر آب و برق اقدامات پردلی را «امیال و اغراض شخصی» می‌نامید که صرفاً بنابه امیال و اغراض شخصی خود در محل اقدامات و تحریکاتی را انجام می‌دهد که برای دولت سنگین

تمام خواهد شد (ساکما، ۳۱-۳۷۰۲۷۷۳۰). تاجایی که مرندی -مدیرعامل سازمان آبیاری سیستان و بلوچستان- در شهریور ۱۳۴۷ خواستار استعفا از سمت خود شد. او علاوه بر انتقاد از پردلی نماینده زابل، تأکید داشت که اعتبارات عمرانی سازمان آبیاری سیستان و بلوچستان برای انجام عملیات آبیاری آن استان کافی نیست و با اعتبارات قلیل هم نمی‌توان وظایف محوله را انجام داد (ساکما، ۶۶-۳۷۰۲۷۷۳۶). مرندی حتی مدعی شد پردلی از همان ابتدای فعالیت در کسوت نمایندگی مجلس، توسط عوامل خود از جمله امیر جنگی برای اخلال و تحریک در کار سازمان آبیاری سیستان و بلوچستان تحرکاتی را در زابل انجام داده‌است. امیر جنگی در آبان‌ماه سال ۱۳۴۷، به‌اتفاق یکی از بستگان پردلی و با حضور برادر پردلی شرحی را از وضع سازمان آبیاری سیستان تهیه می‌کند و با امضا و اثرات انگشت به‌عنوان شکایت به سازمان بازرسی شاهنشاهی ارسال می‌کند و اتهاماتی را علیه سازمان وارد می‌کند که در تمام امضاها و اثرات انگشت تشابه کاملی موجود بوده‌است. بنابراین نامه مزبور توسط اداره تشخیص هویت شهربانی بررسی می‌شود و نتیجه حاکی است که تمام امضاها و اثرات انگشت از طرف شخص واحدی انجام شده‌است. مرندی بر همین اساس از وزیر آب و برق خواستار تعقیب امیر جنگی می‌شود که بعداً «این‌گونه دسیسه‌ها و تحریکات محلی لااقل کمتر شده و مأمورین وزارت آب و برق بتوانند فارغ از این‌گونه اخلال‌گری‌ها» به وظایف خود عمل نمایند». او حتی خواستار تشکیل کمیسیونی با حضور ریاضی رئیس مجلس، پردلی، و خودش می‌شود تا با صراحت کسانی را که درباره آبیاری سیستان اخلال می‌کنند معرفی کند (ساکما، ۷۴-۳۷۰۲۷۷۷۰). تحریک مردم سیستان و شهر زابل و اعضای انجمن شهر توسط پردلی علیه وزیر آب و برق و حضور در تهران و تحصن در دربار از نکات جالب اختلافات حزبی بود. پردلی حتی یکی از وعاظ شهر زابل به‌نام علاءالدین طباطبایی را مجاب کرده بود تا مردم سیستان را علیه وزیر آب و برق تحریک کند (ساکما، ۴۰-۳۷۰۲۷۷۳۸).

ادامه این روند موجب شد تا سیستانی‌ها اعم از مالک و زارع به تحصن در تلگراف‌خانه روی بیاورند. مالکان سیستان که نگران وضعیت بی‌آبی، از دست دادن فصل زراعت، و مهاجرت زارعان سیستانی بودند، وارد عمل شدند و با ارسال تلگراف به نخست‌وزیر حل مشکل خود را طلب کردند. در اسناد به مهاجرت روزانه دویست نفر از زارعان اشاره شده‌است و مالکان نوشته‌اند: «اگر وسیله فراهم می‌بود خیلی بیش از این می‌رفتند و طولی نمی‌کشید که میان‌کنگی از سکنه خالی می‌شد». درخواست متحصنان رساندن آب کافی برای میان‌کنگی بود و یادآوری کردند «به‌علت گذشتن دو ماه از فصل کشت باید بیشتر از سال گذشته به میان‌کنگی آب داده شود تا بتوان جبران وقت تلف‌شده را نمود؛ درغیراین صورت نتیجه حاصل نخواهد شد» (ساکما، ۱۶-۳۷۰۰۰۲۶۵۳۰).

اهالی سیستان بی‌آبی و مهاجرت از سیستان را ناشی از اقدامات دولت در ایجاد سد کهک می‌دانستند. در سند آمده‌است: «اراضی زراعتی بخش میان‌کنگی شهرستان زابل جمعاً ۹۰۲۶ سهم می‌باشد که از این مقدار ۱۸۵۰ سهم آن متعلق به مالکین است و از شاه‌نهر گل‌میر (یکی از شاخه‌های رودخانه هیرمند) آبیاری می‌شود و ۴۳۰۰ سهم از مانده این اراضی که متعلق به کشاورزان می‌باشد و می‌باید از شاه‌نهر آذر مشروب گردد، به علت خشک شدن این نهر مدت ده سال است به صورت بایر درآمده و کشاورزان آن ناچاراً به نقاط دیگری کوچ کرده‌اند. اهالی میان‌کنگی معتقدند علت اصلی بی‌آبی این منطقه، ایجاد سد کهک است؛ زیرا اغلب دریاچه‌های سد بسته‌است و مقدار آبی که پشت سد جمع می‌گردد به طرف خاک افغانستان برمی‌گردد» (ساکما، ۳۷۰۰۰۲۲۴۴۰۷۰). به این ترتیب خشک‌سالی و بی‌آبی موجب شده بود تا عموم ساکنان میان‌کنگی با ناراحتی و دل‌سردی از اقدامات جدی دولت، برای فرار از بی‌آبی قصد داشته باشند اقامتگاه خود را ترک کنند و به نقاط دیگر کوچ کنند (ساکما، ۳۷۰۰۰۲۲۰۷۰۲۲۹).

یکی از مشکلات اهالی سیستان پرشدن نهر اصلی سیستان یعنی رودخانه سیستان از گل‌ولای بود که به مشکلی لاینحل تبدیل شده بود. پردلی در سال ۱۳۵۶ش در نامه‌ای به شاه در این باره نوشت: «رودخانه سیستان آب کافی دارد؛ ولی به دلیل پر بودن رودخانه از گل‌ولای، اراضی سیستان آب کافی برای زراعت ندارند. در صورتی که اگر حداقل یک‌بار لای‌روبی صورت گیرد، اراضی سیستان به‌طور کامل تحت کشت زراعت خواهند آمد». ضرورت لای‌روبی مورد تأیید وزارت آب و برق نیز بود. شاه در پاسخ به نامه مزبور دستور رسیدگی داد (ساکما، ۳۷۰۲۷۷۷۲-۱۶). در همین رابطه مهابادی معاون و اصغر معنوی مشاور وزارت آب و برق برای بررسی نامه پردلی راهی زاهدان و زابل شدند تا طبق قرار قبلی با همراهی مدیرعامل شرکت سهامی آب و برق استان سیستان و بلوچستان و نمایندگان سیستان در مجلس شورای ملی و انجمن شهرستان و کشاورزان موضوع را در محل بررسی کنند. آن‌ها ۱۳۵۶/۱۰/۱ از بستر رودخانه سیستان و محل التقای رودخانه سیستان و پریان مشترک، و سد کهک و زهک بازدید کردند. شرکت سهامی آب و برق استان سیستان و بلوچستان امر لای‌روبی رودخانه سیستان را بدون هیچ‌گونه محدودیتی از سد زهک تا محل التقای رودخانه سیستان و پریان که در مواقع کم‌آبی می‌توانست کم‌ویش کمکی نسبی به ازدیاد آب رودخانه سیستان بکند، قبول کرد. طبق تحقیقات شرکت آب و برق استان سیستان و بلوچستان فقط یک دستگاه ماشین خاک‌برداری نسبتاً مناسب برای انجام این کار در ایران موجود بود که دارای بازوی مانور حدود ۳۵ متر و حجم باکت مناسب و چرخ زنجیری بود که آن‌هم متعلق به شرکت پورپوزون بود و باید با انجام

مذاکرات لازم با شرکت مذکور و اجاره آن دستگاه همراه با یک دستگاه بولدور کار لایروبی رودخانه سیستان تا آنجا که مقدور بود، انجام می‌شد. خرید و حمل این دستگاه از خارج نیز شش تا هشت ماه وقت لازم داشت. عملیات لایروبی رود سیستان بایستی تا پایان سال ۱۳۵۷ ش انجام می‌شد و با حداکثر امکانات فنی و هرچه عریض‌تر و عمیق‌تر انجام می‌شد. حداکثر عرض لایروبی حدود ۲۰ متر پیش‌بینی شده بود؛ ولی پردلی حداقل ۶۰ متر را برای لایروبی ضروری و ذکر آن را در صورت‌جلسه الزامی می‌دانست که از نظر هیئت بازدیدکننده امکان آن وجود نداشت. پردلی با امضانکردن صورت‌جلسه تنظیمی در زمینه لایروبی رودخانه سیستان موجب شد تا دیگر افراد حاضر در جلسه نیز به تبعیت از پردلی از امضای صورت‌جلسه خودداری کنند؛ البته ظاهراً اکثر افراد حاضر در جلسه شخصاً مایل بودند تا صورت‌جلسه را امضا کنند (ساکما، ۳۷-۳۷۷۳۴، ۳۷۰).

اگرچه طبق گزارش مهابادی در ۱۴/۱۰/۱۳۵۶ «تمامی کوشش‌ها و تلاش‌های معموله برای رسیدن به محیط حسن تفاهم کامل که مأموران وزارت آب و برق در محل بتوانند با مشارکت و تفاهم کامل با تمامی مردم منطقه وظایف خود را انجام دهند در اثر خواسته‌های بی‌حدومرز و غیرعملی پردلی بی‌ثمر ماند» (ساکما، ۳۱-۳۷۷۳۰، ۳۷۰)، ولی در واقع مانع اصلی برای لایروبی رود سیستان کمبود تجهیزات کافی و بی‌توجهی دولت به حل مشکلات سیستان بود.

علاوه بر آنچه بیان شد فعالیت‌های افغان‌ها نیز بر وخامت اوضاع می‌افزود. آن‌ها با بستن سدهای لازم در داخل افغانستان، بنابه تمایلات و احتیاجات خودشان دریچه‌های سدها را باز یا بسته می‌کردند که نتیجه آن برای کشاورزان سیستان نقصان آب در موارد ضروری، و طغیان آب و لطمه به محصول در ایامی بود که به آب احتیاجی نبود. این اقدام افغان‌ها قسمت عمده اراضی مزروعی و قراء سیستان را در معرض خرابی سیلاب‌ها قرار می‌داد. دولت ایران هم مرتباً مجبور می‌شد با صرف هزینه و نیروی انسانی، در داخل سیستان سیل‌بند ایجاد کند. بی‌توجهی به بهبود زیرساخت‌ها در سیستان در گزارش به شاه نیز منعکس شده بود (ساکما، ۳۳-۳۱، ۳۷۰، ۲۲۰، ۳۷۰).

افغان‌ها علاوه بر ایجاد مشکل از فضایی که بر منطقه حاکم می‌شد نیز به سود خود بهره می‌بردند. در سال ۱۳۳۷ بی‌آبی عامل مهاجرت اهالی قراء میان‌کنگی به افغانستان شد. تحریک افغانستان نیز در این زمینه مؤثر بود. افغان‌ها به هریک از رعایای سیستانی وعده داده بودند که یک سهم زمین و وسایل لازم برای زراعت در اراضی زیارت امیران و صحاری لم‌یزرع را -که به وسیله سد کجکی سیراب می‌شدند- واگذار می‌کنند (ساکما، ۱۳، ۲۹۸، ۳۰۰، ۲۳۰). اهمیت مهاجرت به حدی بود که ژاندارمری از استانداری سیستان و بلوچستان خواسته بود که بالایروبی نهر آذر اهالی را امیدوار کند تا از مهاجرت به افغانستان منصرف شوند.

شاه نیز پس از گزارش فوق دستور داد تا سازمان‌های مربوطه با اقدامات مؤثر از مهاجرت سیستانی‌ها به افغانستان جلوگیری کنند. حساسیت امر به حدی بود که نتیجه اقدامات دولت باید فوراً به اطلاع شاه می‌رسید. برای حل این موضوع یک میلیون و پانصد هزار ریال برای تعمیر نهر آذر اعتبار لازم بود، که مهران استاندار سیستان و بلوچستان در مکاتبات خود به آن تأکید کرده بود. استاندار موضوع تبلیغات افغانستان در زمینه واگذاری اراضی را تهدید می‌دانست؛ ولی با توجه به وخامت اوضاع به دلایل نامعلوم از قبول مسئولیت این وجه و هزینه آن برای لایروبی خودداری کرد (ساکما: ۲۳۰۰۲۹۸۶۳۰۰۵؛ ۲۳۰۰۲۹۸۶۳۰۰۶؛ ۲۳۰۰۲۹۸۶۳۰۰۷). در اسناد بر کمبود اعتبار برای لایروبی انهار سیستان، نارضایتی از اقدامات دولت، بی‌توجهی به خواسته‌های اهالی سیستان و ایجاد سد و کانال بدون رضایت طوایف محلی، لایروبی نشدن به موقع انهار، و تبلیغات افغان‌ها در میان سیستانی‌ها مبنی بر اعطای زمین و آب به عنوان عوامل مؤثر در مهاجرت از سیستان تأکید شده است (ساکما: ۲۳۰۰۲۹۸۶۳۰۰۱۳؛ ۲۳۰۰۲۹۸۶۳۰۰۱۶؛ ۲۳۰۰۲۹۸۶۳۰۰۱۷؛ ۲۳۰۰۲۹۸۶۳۰۰۱۸؛ ۲۳۰۰۲۹۸۶۳۰۰۱۹). مشکل بی‌آبی سیستان حل نشده باقی ماند و گزارش‌های متعددی از مهاجرت اهالی به مرکز می‌رسید (ساکما: ۳۷۰۰۰۲۲۴۴۰۰۱۰۷؛ ۳۷۰۰۰۲۲۴۴۰۰۳۶۱؛ ۳۷۰۰۰۲۲۴۴۰۰۴۲۱).

بی‌آبی و خشک‌سالی علاوه بر مهاجرت، نزاع و درگیری طایفه‌ای را هم گسترش داد. استاندار سیستان و بلوچستان در دی‌ماه ۱۳۳۷ ش طی نامه‌ای به نخست‌وزیر علاوه بر قصد مهاجرت زارعان سیستان، درگیری طایفه‌ای را گزارش کرد. او شکایت اهالی سیستان از یکدیگر را مغرضانه توصیف کرد که به اتلاف وقت و ممانعت از انجام اقدامات عمرانی منجر شده بود (ساکما، ۲۳۰۰۲۹۸۶۳۰۰۲۲).

نگاه دولت ایران در برابر بی‌آبی سیستان دستاویز مناسبی برای افغان‌ها و توجیه رفتارهایشان بود. وزیر امور خارجه افغانستان در پاسخ به درخواست ایران مبنی بر همکاری برای رسیدن آب به سیستان، به سفیر ایران می‌گوید: «شما اطلاع دارید که در موضوع آبیاری مخصوصاً در اراضی اطراف رودخانه که بیشتر به آب احتیاج دارند باید کار کرد و آب را ذخیره کرد تا بشود در موقعش از آن استفاده نمود و ما چندین سال است به این کار مشغولیم؛ چون درآمد دیگری به غیر از زراعت نداریم و در پروژه‌های آتیه هم بیشتر کار خواهیم کرد. ولی دولت ایران تا این چند سال اخیر فکر این کار نبوده است و این اواخر سد کوهک را بسته است که بدبختانه، هم به ایران و هم به افغانستان زیان رسانید و هزارها هکتار زمین زراعتی تبدیل به لجن‌زار شده است» (ساکما، ۳۱۱-۳۰۹؛ ۳۷۰۰۰۲۲۴۴۰۰۱۰۳۰۹). آن‌ها از این ادعا به سود خود بهره بردند و با افزایش بندهای گزی و پوشالی در مسیر هیرمند میزان آب ورودی به مناطق زراعی سیستان از جمله دهستان‌های میان‌کنگی را تا حد امکان کاهش دادند.

افغان‌ها حتی به اقدامات ایران در داخل مرزهای ایران هم که برای تأمین آب موردنیاز سیستان صورت می‌گرفت معترض بودند. در منازعه‌ای که بین کلانتر چخانسور با زارعان سیستانی در مرز ایران انجام شد، کلانتر چخانسور به نصب پمپ آب در پریان مشترک توسط زارعان ایرانی معترض بود و قصد داشت تا مانع نصب آن شود. درحالی‌که بی‌آبی موجب ازدست‌رفتن فصل کشت و خشکی اراضی سیستان شده بود و زارعان سیستانی قصد داشتند به افغانستان و یا نواحی داخلی ایران مهاجرت کنند (ساکما، ۳۵۱۵-۳۷۰).

حاصل آنکه بعد از ۳۷ سال مذاکرات در دوره پهلوی دوم و وجود مشکلات واضح و روشن، مقامات دولت تا پایان سال ۱۳۵۶ش هم به دنبال پیدا کردن راهی برای حل مشکل بی‌آبی سیستان بودند. نرمش و مدارای سیاسی ایران در مذاکرات با افغان‌ها، تفاهم‌نداشتن مقامات دولتی باهم و اختلافات سلیقه‌ای و حزبی، بی‌برنامگی، ائتلاف سرمایه، کمبود اعتبارات، اجرای طرح‌های مقطعی و موقتی برای حل مشکل بی‌آبی سیستان و بی‌توجهی به توسعه و بهبود زیرساخت‌های موردنیاز سیستان در نهایت موجب شد که مشکل بی‌آبی سیستان چه از نظر مذاکرات با افغان‌ها و چه از نظر مشکلات داخلی در طول دوران پهلوی دوم باقی بماند و مهم‌ترین علل مهاجرت سیستانی‌ها به نواحی دیگر باشد.

۵. مسئله حشر

علاوه بر تمامی آنچه تاکنون گفته شد و در قالب بررسی اسناد به‌عنوان عوامل مهاجرت از آن یاد شد موضوع دیگری نیز مطرح است که در اسناد از آن به‌نام بیگاری یا حشر یاد می‌شود. بررسی مشکلات سیستان نشان می‌دهد که رابطه ارباب-رعیتی و عمل حشر که برای لای‌روبی انهار سیستان انجام می‌شد و معمولاً بدون پرداخت دستمزد بود، توأم با بی‌آبی و خشک‌سالی سیستان از عوامل مهم مهاجرت اهالی سیستان به شمال ایران و یا افغانستان به حساب می‌آمد.

براساس رابطه نانوشته مالک و زارع در سیستان معمولاً مالک بذر و زارع گاو را برای کشاورزی فراهم می‌کرد؛ یعنی آماده‌سازی و شخم‌زدن زمین به‌عهده زارع بود. سهم مالک از محصول هم دوسوم یا چهارپنجم بود (لمبتون، ۱۳۳۹، ص ۵۴۷).

طبیعت خشن سیستان، نه برای مالکان زمین‌دار مسئله‌ای ایجاد می‌کرد و نه برای بذری که مالک در انبار ذخیره داشت؛ بلکه این طبیعت بر آماده‌سازی زمین و تأمین آب برای کشاورزی اثر می‌گذاشت. بادهای ۱۲۰ روزه و رود پرازگل‌ولای همواره نهرها را محتاج لای‌روبی می‌کرد که مالک در این زمینه وظیفه‌ای احساس نمی‌کرد و عمدتاً لای‌روبی در قالب حشر انجام می‌شد.

حشر شاید زمانی نوعی خودیاری اهالی برای لایروبی انهار بود؛ ولی در دوره پهلوی دوم شکل و صورت آن تغییر کرد و موضوعیت آن نیز گسترش یافت. لمبتون در این باره می‌نویسد: اکنون حشر منبع ظلم و اجحاف و مایه رشوه‌خواری و فساد گشته‌است و یکی از عوامل مهم خرابی عمومی سیستان و علت نارضایتی فراوان مردم آن سامان است. حشر را مأموران دولت نه تنها برای امور آبیاری به مردم سیستان تحمیل می‌کنند، بلکه برای هر نوع کاری از جمله راه‌سازی به این عمل متوسل می‌شوند. هرگاه مأموران دولت می‌خواهند بیگاری بگیرند، کسانی که دارای حقا به هستند باید به نسبت عده سهامی که دارند، افرادی را برای این کار آماده کنند (لمبتون، ۱۳۳۹، صص ۵۷۹-۵۸۰).

برای پایان دادن به این بیگاری در ۲۲ مرداد ۱۳۳۱ «لایحه الغای عوارض در دهات» بر طبق قانون اعطای اختیارات مصوب ۲۰ مرداد ۱۳۳۱ به تصویب محمد مصدق نخست‌وزیر وقت رسید. پس از چند سال این لایحه در ۲ مرداد ۱۳۳۴ به تصویب کمیسیون مشترک مجلسین نیز رسید. در ماده دوم لایحه مصوب ۲ مرداد ۱۳۳۴ آمده‌است: «مالک نمی‌تواند زارعین را برای کارهای غیرزراعتی و عمرانی که به نفع طرفین نباشد و فقط به نفع شخص مالک باشد اجبار به کار [کند] یا [به] بیگاری وادار نماید مگر به رضای زارعین و یا پرداخت قیمت و اجرت عادلانه» (لمبتون، ۱۳۳۹، صص ۵۸۵-۵۸۶). علت تصویب این لایحه ناشی از رفتاری بود که در حق کشاورزان سیستانی اعمال می‌شد و بر مشکلات دولت و سیستانی‌ها می‌افزود؛ تاجایی که کشاورز و زارع سیستانی را به مهاجرت وادار می‌کرد.

سیستانی‌ها به عنوان کارگران فصلی به خراسان و گرگان مهاجرت می‌کردند. بخش عمده‌ای از مهاجران سیستانی در گرگان ساکن شدند. گرگان در این تاریخ محل مناسبی برای کشاورزی بود و به کارگر نیاز داشت. ازدیاد تعداد مهاجران سیستانی در گرگان و مشکل اسکان آن‌ها به اندازه‌ای بود که در ۱۱ اردیبهشت ۱۳۳۴ نخست‌وزیر به دستور شاه از وزارت کشاورزی خواست تا راجع به تعیین محل سکونت و اشتغال عده‌ای از مهاجران سیستان در گرگان اقدام لازم را انجام دهد (محمدی و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۷۵).

در فروردین ۱۳۳۷، تعداد ۱۱۱۵ نفر از اهالی میان‌کنگی به علت کم‌آبی به دشت گرگان و گنبد کاووس مهاجرت کردند. البته توسعه سطح کشت در دشت گرگان و گنبد کاووس و کمبود کارگر باعث افزایش دستمزد کارگر شده بود؛ بنابراین این افراد به امید درآمد بیشتر مهاجرت می‌کردند. در سال ۱۳۴۷ ش میزان درآمد کارگر سیستانی در شمال کشور به مبلغ ۶۴'۲۰۰ ریال در سال می‌رسید. حسن آخوی وزیر کشاورزی به جز جذابیت کار در گرگان، علت اصلی را طغیان رودخانه هیرمند و وارد شدن خسارت به

اهالی و تأمین نشدن بودجه کافی از طرف سازمان برنامه برای جبران خسارات می‌داند و نه خشک‌سالی که همیشه عامل اصلی مهاجرت اهالی سیستان بوده است (محمدی و همکاران، ۱۳۹۱، صص ۱۹۸-۱۹۹).

از دیاد تعداد مهاجران سیستانی در گرگان باعث نگرانی شده بود. تیمسار مزین نماینده مخصوص شاه در گرگان و دشت در گزارشی به دربار اعلام داشت: «مدتی است تعداد زیادی از زارعین بلوچ و زابلی جهت زراعت به گرگان آمده و روزانه به تعداد آن‌ها افزوده می‌شود». او در ادامه خطر این قبیل مهاجرت‌های جمعی را این‌گونه یادآور شد: «مشکلاتی برای این منطقه ایجاد خواهند نمود؛ کمالینکه یک قسمت از آتش‌سوزی‌ها در جنگل‌ها به وسیله همین اشخاص تولید می‌شود». مزین حتی درخواست می‌کند تا شاه به دولت دستور دهد از طریق استانداران، فرمانداران و مأموران انتظامی جلوی این مهاجرت‌ها گرفته شود و وسایل کار و زراعت آن‌ها در همان نقاط فراهم شود. شاه در جواب مزین می‌گوید: «وقتی که مردم گرسنه‌اند چه می‌شود کرد؟ جای شکرگزاری است که باز منطقه آبادی در ایران هست و در داخل کوچ می‌کنند و به افغانستان نمی‌روند» (محمدی و همکاران، ۱۳۹۱، صص ۲۵۷-۲۵۸). این مهاجرت‌ها برای دولت نیز مشکلات زیادی را به بار می‌آورد که عمده آن در کمبود نیروی انسانی برای لای‌روبی نهرها خود را نشان می‌داد. هم‌چنین مهاجران با شروع فصل کشت و زراعت به منطقه بازمی‌گشتند و حقایقه خود را مطالبه می‌کردند که باتوجه به لای‌روبی نشدن، دریافت حقایقه با مشکل مواجه می‌شد و این موضوع به شکایت از مسئولان امر ختم می‌شد (۳۲-۳۷۰۰۱۱۲۴۴۰۳۱) و در نهایت بستر ناآرامی و گسترش مهاجرت‌ها را فراهم می‌کرد.

۶. نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش حاکی است که مسئله مهاجرت از سیستان صرفاً تابع اقدامات افغان‌ها و ضعف سیاست خارجی حکومت پهلوی دوم در مذاکره با افغان‌ها نبوده است؛ علل گوناگونی از جمله سیاست‌گذاری‌های داخلی نیز در مهاجرت به داخل یا خارج از کشور مؤثر بوده است. با نگاهی واقع‌بینانه به مسئله مهاجرت سیستانی‌ها مشخص می‌شود که دولت در این کار نقشی مهم و کلیدی داشته است. در اثر بی‌توجهی و بی‌اعتنایی مأموران دولت، سیستان در شرف از بین رفتن بود. اکثر اهالی این سامان در سنوات مختلف با بی‌آبی و خشک‌سالی، فقر، گرسنگی، نداشتن کشت و زراعت‌های طولانی مدت، تنگی معیشت، یأس و ناامیدی و دل‌سردی از بهبود وضعیت معیشتی و منطقه سکونتی خود، روبه‌رو بودند و به‌ناچار به مهاجرت دست می‌زدند که در نتیجه جمعیت در این منطقه

به مقدار قابل ملاحظه‌ای رو به نقصان رفت. سختی‌ها و نقایصی در زمینه تغذیه، بهداشت، آب آشامیدنی و... در زندگی مردمان سیستان وجود داشت که با رفتارهای ناآگاهانه، بدون مسئولیت، خلاف قانون و بی‌توجهی مأموران دولتی شدیدتر شد؛ ولی این وضعیت انعکاسی در مرکز نداشت و حساسیت‌های لازم را در زمینه وضع سیستمی‌ها تحریک نکرد. علت این امر نرمش سیاسی در سیاست خارجی پهلوی دوم با افغان‌ها و ترس شاه ایران از نفوذ کمونیسم به ایران بود. به ندرت اتفاق افتاده بود که مأمور عالی‌رتبه دولت و دستگاه متولی حاضر شود به وضعیت اهالی سیستان رسیدگی کند. عمل بیگاری یا حشر نیز توأم با عوامل یادشده بر روند مهاجرت از سیستان تأثیر گذاشت؛ در صورتی که وظیفه اصلی در این عمل به عهده دولت‌های وقت بود و به اجبار به سیستمی‌ها تحمیل شده بود. سیستان تا پایان حکومت پهلوی دوم از نرمش و مدارای سیاسی ایران در مذاکره با افغان‌ها، ضعف و بی‌عملی دولت در قبال بی‌آبی سیستان، کمبود آب و اعتبارات لازم برای توسعه زیرساخت‌های سیستان، سوءمدیریت و فقدان برنامه‌ریزی صحیح و بلندمدت، و خشک‌سالی‌های طولانی مدت رنج می‌برد؛ ولی حکومت پهلوی دوم از روند مهاجرت سیستمی‌ها به مناطق داخلی ایران رضایتی نسبی داشت.

منبع

اسناد

مجموعه اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)

(۲۳۰۰۲۹۸۶۳۰۰۱۶)	(۲۳۰۰۲۹۸۶۳۰۰۱۳)	(۲۳۰۰۲۹۸۶۳۰۰۰۶)	(۲۳۰۰۲۹۸۶۳۰۰۰۵)
(۲۳۰۵۰۱۷۰۱۲)	(۲۳۰۰۲۹۸۶۳۰۰۲۲)	(۲۳۰۰۲۹۸۶۳۰۰۱۸)	(۲۳۰۰۲۹۸۶۳۰۰۱۷)
(۳۱۰۷۱۶۶۷۴۵)	(۳۱۰۷۱۶۶۷۳۸)	(۲۴۰۰۱۱۵۸۶۰۰۰۴)	(۲۳۰۵۰۱۷۰۱۳)
(۳۷۰۰۰۲۲۰۱۰۳۰۹)	(۳۱۰۶۴۳۴۹)	(۳۷۰۰۰۲۲۰۷۰۰۳۱-۳۳)	(۳۱۰۷۱۶۶۷۴۶)
(۳۷۰۰۰۲۲۴۴۰۰۷۰)	(۳۷۰۰۰۲۲۰۷۰۲۳۱)	(۳۷۰۰۰۲۲۰۷۰۲۲۹)	(۳۷۰۰۰۲۲۰۱۰۳۱۱)
(۳۷۰۰۰۲۶۵۳۰۰۱۶)	(۳۷۰۰۰۲۲۴۴۰۰۶۲۱)	(۳۷۰۰۰۲۲۴۴۰۰۳۶۱)	(۳۷۰۰۰۲۲۴۴۰۰۱۰۷)
(۳۷۰۱۱۲۴۴۰۰۳۲)	(۳۷۰۱۱۲۴۴۰۰۳۱)	(۳۷۰۰۰۲۶۵۳۰۰۲۹۴)	(۳۷۰۰۰۲۶۵۳۰۰۱۰۸)
(۳۷۰۲۷۷۷۶۲)	(۳۷۰۲۷۷۷۶۰)	(۳۷۰۲۷۷۷۳۰۰۳۱)	(۳۷۰۲۷۷۷۲-۱۶)
(۳۷۰۲۷۷۷۶۰۰۶۲)	(۳۷۰۲۷۷۷۳۸-۴۰)	(۳۷۰۲۷۷۷۳۴-۳۷)	(۳۷۰۲۵۱۵)
(۳۷۰۰۰۲۲۰۱۰۲۸۹)	(۳۷۰۰۰۲۲۴۴۲۷۰)	(۳۷۰۲۷۷۷۷۰۰۷۴)	(۳۷۰۲۷۷۷۶۴-۶۶)

کتاب

زیدی پور، ماشاالله. (۱۳۹۷). *نقش بحران آب در روابط سیاسی ایران و افغانستان در دوره پهلوی*. خرم آباد: هاویر.

لمبتون، آن. (۱۳۳۹). *مالک و زارع در ایران*. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
محمدی، ایرج و همکاران. (۱۳۹۱). *اسنادی از مهاجرت داخلی در ایران ۱۳۱۱-۱۳۵۷*. (تدوین مرکز پژوهش و اسناد ریاست جمهوری). تهران: خانه کتاب.
مسعود انصاری، عبدالحسین. (۱۳۷۴). *خاطرات سیاسی و اجتماعی (مروری بر پنجاه سال تاریخ)*. تهران: علمی.

معینی، اسدالله. (۱۳۴۴). *جغرافیا و جغرافیای تاریخی گرگان و دشت: طبیعی، تاریخی، سیاسی، اقتصادی و ادبی*. بی جا.

مقاله

بدیعی، مرجان و همکاران. (زمستان ۱۳۹۰). «نقش تغییرات مورفولوژی رودخانه مرزی هیرمند در روابط سیاسی ایران و افغانستان». *پژوهش های جغرافیای انسانی*، شماره ۷۸، صص ۱۹۷-۲۲۰.
حافظنیا، محمدرضا و همکاران. (تیر ۱۳۸۵). «هیدروپلیتیک هیرمند و تأثیر آن بر روابط سیاسی ایران و افغانستان». *آمایش فضا و ژئوماتیک*، دوره ۱۰، شماره ۲، صص ۸۳-۱۰۳.
سالور، عباس. (بهار و تابستان ۱۳۸۱). «رود هیرمند و اختلاف حقابه». *فصل نامه تاریخ معاصر ایران*، سال ۶، شماره ۲۱ و ۲۲، صص ۵۷۵-۵۸۵.

روزنامه و نشریات

روزنامه *اطلاعات*. شماره ۶۳۵۶، سه شنبه ۵ خرداد ۱۳۲۶.
روزنامه *اطلاعات*. شماره ۶۴۳۶، شنبه ۱۴ شهریور ۱۳۲۶.
روزنامه *اطلاعات*. شماره ۶۴۳۸، دوشنبه ۱۶ شهریور ۱۳۲۶.
روزنامه *اطلاعات*. شماره ۶۴۴۲، شنبه ۲۱ شهریور ۱۳۲۶.
روزنامه *اطلاعات*. شماره ۶۶۶۱، یکشنبه ۲۳ خرداد ۱۳۲۷.
روزنامه *اطلاعات*. شماره ۶۹۳۷، شنبه ۳۱ اردیبهشت ۱۳۲۸.
روزنامه *اطلاعات*. شماره ۸۳۱۹، سه شنبه ۴ اسفند ۱۳۳۲.
روزنامه *اطلاعات*. شماره ۸۳۲۰، چهارشنبه ۵ اسفند ۱۳۳۲.

English Translation of References

Documents

Sāzmān-e Asnād va Ketābxāne-ye Melli-ye Irān (Sākmā) (National Library and Archives Organization of Iran):

(2300298630005)	(2300298630006)	(2300298630013)	(2300298630016)
(2300298630017)	(2300298630018)	(2300298630022)	(2305017012)
(2305017013)	(2400115860004)	(3107166738)	(3107166745)
(3107166746)	(3700022010289)	(3700022010309)	(3700022010311)
(3700022070031-33)	(3700022070229)	(3700022070231)	(3700022440070)
(3700022440107)	(3700022440361)	(3700022440421)	(370002244370)
(3700026530016)	(3700026530108)	(3700026530294)	(370112440031)
(370112440032)	(37027772-16)	(370277730-31)	(370277734-37)
(370277738-40)	(370277760)	(370277760-62)	(370277762)
(370277764-66)	(370277770-74)	(310/64349)	(3703515)

[In Persian]

Books

Lambton, Ann. (1339/1960). *“Mālek va zāre’ dar Irān”* (Landlord and peasant in Persia: A study of land tenure and land revenue administration). Tehran: Bongāh-e Tarjomeh va Našr-e Ketāb. [In Persian]

Masoud Ansari, Abd Al-Hossein. (1374/1995). *“Xāterāt-e siyāsi va ejtemā’ee (Moruri bar panjāh sāl tārix)”* (Political and social memoirs (A review of fifty years of history)). Tehran: ‘Elmi. [In Persian]

Moeini, Asadollah. (1344/1965). *“Joqrāfiyā va joqrāfiyā-ye tārixī-ye Gorgān va Dašt: Tabi’ee, tārixī, siyāsi, eqtesādi va adabi”* (Geography and historical geography of Gorgan and Dasht). [n.p]: n.p. [In Persian]

Mohammadi, Iraj et al. (1391/2012). *“Asnādi az mohājerat-e dāxeli dar Irān 1311 – 1357”* (Documents on internal migration in Iran 1932–1978). Compiled by

Markaz-e Pažuheš va Asnād-e Riyāsat Jomhuri (Islamic Revolution Document Center). Tehran: Xāne-ye Ketāb. [In Persian]

Zeidipour, Mashaallah (1397/2018). “*Naqš-e bohrān-e āb dar ravābet-e siyāsi-ye Irān va Afqānestān dar dowre-ye Pahlavi*” (The role of crisis in political relations between Iran and Afghanistan during the Pahlavi era). Xorramābād: Hāvier. [In Persian]

Article

Badiei, Marjan et al. (1390/Winter 2012). “Naqš-e taqvirāt-e morfoloži-ye ruxdāne-ye marzi-ye Hirmand dar ravābet-e siyāsi-ye Irān va Afqānestān” (The role of morphological changes in Hirmand border river in political relations of Iran and Afghanistan). *Pažuheš-hā-ye Joqrāfiyā-ye Ensāni* (Human Geography Research), 78, pp. 197-220. [In Persian]

Hafeznia, Mohammadreza et al. (Tir 1385/July 2006). “Hidropolitik-e Hirmand va tašir-e ān bar ravābet-e siyāsi-ye Irān va Afqānestān” (Hirmand hydropolitic and its effect on the political relations of Iran and Afghanistan). *Āmāyeš-e Fazā va Žeomātik* (Spatial Planning and Geomatics), Volume 10, Issue 2, pp. 83-103. [In Persian]

Salour, Abbas. (Bahār va Tābestān 1381/Spring & Summer 2002). “Rud-e Hirmand va extelāf-e haqqābeh” (The Hirmand river and the water rights dispute). *Fast-nāme-ye Tārix-e Mo’āser-e Irān* (Institute for Iranian Contemporary Historical Studies) (IICHS), 6(21 & 22), pp. 575-585. [In Persian]

Newspapers and press

Ruznāme-ye Ettelā’āt (Ruznāme-ye Ettelā’āt). Issue No. 6356, Tuesday, 5 Xordād 1326 / 27 May 1947. [In Persian]

Ruznāme-ye Ettelā’āt (Ettela’at Newspaper). Issue No. 6436, Saturday, 14 Šahrivar 1326 / 6 September 1947. [In Persian]

Ruznāme-ye Ettelā’āt (Ettela’at Newspaper). Issue No. 6438, Monday, 16 Šahrivar 1326 / 8 September 1947. [In Persian]

Ruznāme-ye Ettelā'āt (Ettela'at Newspaper). Issue No. 6442, Saturday, 21 Šahrivar
1326 / 13 September 1947. [In Persian]

Ruznāme-ye Ettelā'āt (Ettela'at Newspaper). Issue No. 6661, Sunday, 23 Xordād 1327
/ 13 June 1948. [In Persian]

Ruznāme-ye Ettelā'āt (Ettela'at Newspaper). Issue No. 6937, Saturday, 31 Ordibehešt
1327 / 21 May 1949. [In Persian]

Ruznāme-ye Ettelā'āt (Ettela'at Newspaper). Issue No. 8319, Tuesday, 4 Esfand 1332 /
23 February 1954. [In Persian]

Ruznāme-ye Ettelā'āt (Ettela'at Newspaper). Issue No. 8320, Wednesday, 5 Esfand
1332 / 24 February 1954. [In Persian]